

**ЕТНОСЕМІОТИКА ТА ДУХОВНА РУКОПИСНА СПАДЩИНА
УКРАЇНИ – ГРЕЦІЇ. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНАКІВ-СИМВОЛІВ У
ОРНАМЕНТАЛЬНІЙ КНИЖКОВІЙ МІНІАТЮРІ**

В статті наводиться методика дослідження та виявлення слов'янських (українських) рукописів з загального масиву рукописної спадщини України та Греції. До досягнення результатів дослідження залучено етносеміотичний метод через зовнішнє оформлення рукописів за допомогою орнаментального живопису.

Ключові слова: етносеміотика, орнаментальний живопис, етнічний, хронологічний та ієрархічний напрями дослідження.

Терещенко-Кайдан Лілія Володимирівна, кандидат искусствоведения, доцент, докторант Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Этносеміотика и духовное рукописное наследие Украины – Греции. Методы исследования знаков-символов в орнаментальной книжной миниатюре

В статье приводится методика исследования и выявления славянских (украинских) рукописей из общего массива рукописного наследия Украины и Греции. Для достижения результатов исследования использовался этносеміотический метод через внешнее оформление рукописей с помощью орнаментальной живописи.

Ключевые слова: этносеміотика, орнаментальная живопись, этническое, хронологическое, иерархическое направления исследования.

Tereshchenko-Kaidan Lilia, Ph.D., Associate Professor, Professor of Managerial Staff Culture and Arts

Etnosemiotyka spiritual manuscript heritage Ukraine – Greece. Methods signs and symbols in fancy portrait miniatures

The article provides a technique to study and identify Slavic (Ukrainian) manuscripts of the total array manuscripts Ukraine and Greece. Pending the results of the study involved etnosemiotychnyy method through external design manuscripts using ornamental painting.

Addressing the issues of concurrency and features of the spiritual culture of Ukraine and Greece XVII-XVIII centuries. And examining manuscripts of the two countries, we can not clear the facts connected with the outside manuscript. Externally finish the book can be done first, and often even final conclusions on its association with a sample of a cultural tradition, religion, ethnic group, nation, chronological limits (century) hierarchy. The main proponents of external decoration of manuscripts are elements of painting (portrait miniature), iconography (separated LA T-K. In a separate category because of the pronounced differences in this case) ornamental painting. For this study selected ornamental painting as a vivid exponent identify features and differences manuscripts Ukraine and Greece. Based on the above, we can see that the theme of this research is relevant and scientifically appropriate.

For this study the method chosen semiotically decorative and semiotic-symbolic comparisons. A goal and objectives are: proof of the theory of semiotically decorative and semiotic and symbolic elements etnosemiotyky as comparisons to identify and determine the manuscripts as belonging to a particular ethnic group, nation, chronology and hierarchy. To work selected Greek and Slavic (Ukrainian) manuscripts, which have the same Orthodox religious basis and do not require a separate study on religious affiliation. Although in the evolution of ornamental art, especially in the XVI-XVIII centuries., Clearly traced Western "Catholic" influences.

Thus the novelty of this study is to examine the ornaments manuscripts Ukraine and Greece at an angle semiotic study of decorative and semantic meaning.

Nationalism and nation are together people who are determined by a common language, psychological structure, territory, material life and culture.

Etnosemiotyka – for Y. S. Stepanov – a young science that is developing rapidly. It so far that there is no generally accepted hypotheses. As in Western Europe and in USA conducted much research as part ethnography, entitled "Cultural and social anthropology". But the purpose of this study is not a review of anthropological ideas and research should be based on semantic-symbolic quests specifically ornamental painting portrait miniatures. The result of these studies should be the detection of manuscripts belonging to a particular ethnic group, nation, chronological boundaries and hierarchy.

Therefore, to further study outlines three distinct areas: 1) ethnic, 2) chronological; 3) hierarchical.

1) ethnic line of research manuscripts.

In the study of ethnic directly manuscripts immediately necessary to determine the range of ethnic groups who apply to intelligence. With the theme and purpose of the research shows that the main objects of this work is Ukraine

and Greece. But remember that Ukrainian manuscripts are surrounded by Slavic codes. This powerful and Serbian manuscript heritage, the XVI century, headed among other traditions, especially on Mount Athos. This is Bulgarian manuscripts, often with controversial Ukrainian claims to traditional. It also Russian, Moldovan and Romanian-volashski and manuscripts that make up a large array of Balkan-Slavic cultural heritage called SLOVIANS'KA manuscripts.

To investigate the ethnic directly manuscripts should clearly realize that such ethnic group. For this there is a need to turn to the historical situation in which Ukraine and Greece were also Slavic world around them, and the social conditions of their united and distinguished. One of the first is a geopolitical factor that was of great importance for the development of life of these peoples. It nablyzhuvav them together and pushed, distinguished between these nations.

By purely ecclesiastical hierarchy manuscripts added distribution snappedcular term "Royal". Interestingly, purely ecclesiastical manuscript. This akafistnyk and even music (from the Byzantine notation). The manuscript is decorated with gold leaf. All the titles and the gold mark. Those poems that served the king – zolotofonni. Musical signs painted red vermilion and also filled with gold. The manuscript belongs to a certain king Filofteyu. The manuscript is kept in the National Library of Greece. This manuscript outwardly very different from other archetypes and has its own hierarchical niche.

Semiotics (from gr. Σεμειον – sign an intimation) examines the signs and significance of the system as a means of preservation, transmission and processing of information in human society, in nature and in man himself.

The combination of decoration and form the character ornaments which adorned the manuscript as Greek and Slavic writing. Decor – (from French. Décor, from Lat. Decorare – decoration) – a set of elements or characters that adorn the building or object (in this case the manuscript).

In the study of handwriting Fund of Ukraine and Greece via etnosemiotychnyh techniques able to identify three areas of study: 1) Ethnic, by signs and decor signs symbols that shape and pattern is an expression of a particular ethnic group; 2) Chronological direction using the external design ornaments and manuscripts of one ethnic group different ages. Result. Clearly traced the evolutionary processes of ornamental painting toward complications, skill, volume, etc; 3) Hierarchical line of research, in which all the manuscripts, the external factor design. To proponents of existing hierarchical direction, namely, parish, monastery, cathedral, episcopal added bright new look – a royal manuscript.

So etnosemiotyka, through ornamental, exterior design manuscripts, received a new research method Greco-Slavic Writing Foundation.

Key words: etnosemiotyka, ornamental painting, ethnic, chronological and hierarchical lines of research.

Звертаючись до питань паралелізму та особливостей розвитку духовної культури України та Греції XVII-XVIII ст., та досліджуючи рукописну спадщину двох країн, не можна обійти фактів, що пов'язані з зовнішнім оформленням рукописів. Так, за зовнішнім оздобленням книги можна зробити перші, а часто й навіть фінальні висновки, щодо її приналежності до зразків тієї чи іншої культурної традиції, релігії, етносу, нації, хронологічних меж (століття), ієрархії. До основних виразників зовнішнього оздоблення рукописів належать елементи живопису (книжкова мініатюра), іконопис (відокремлений автором в окрему категорію через яскраво виражені відмінності), орнаментальний живопис. Для цього дослідження обрано орнаментальний живопис як яскравий виразник виявлення особливостей та відмінностей рукописної спадщини України й Греції. Виходячи з вищесказаного бачимо, що тема цього дослідження є актуальною і науково доцільною.

Для цього дослідження обрано метод семіотично-декоративних та семіотично-символічних порівнянь. А метою та завданням роботи є: доведення теорії дії семіотично-декоративних та семіотично-символічних порівнянь як елементів етносеміотики для виявлення й визначення рукописів за приналежністю до того чи іншого етносу, нації, хронології та ієрархії. Для роботи обрано грецькі та слов'янські (українські) рукописи, що мають спільну православну релігійну основу і не потребують окремого дослідження з приводу релігійної приналежності. Хоча в еволюційному розвитку орнаментального живопису, особливо у XVI-XVIII ст., чітко простежуються західноєвропейські "католицькі" впливи.

Цей аспект для світової та української культури є не новим. Багато праць присвячено роботі з орнаментами та їх символічним значенням. Серед них: Д. Апостолис-Каппадона [1], О. Белова [2], Л. Евсеєва [3], П. Жолтовський [4], Я. Запаско [5], А. Расине [7], Д. Степовик [10] тощо. Крім того, до роботи долучено такі зібрання зразків як: "Зібрання візантійського та давньоруського орнаменту" князя Гр. Гагаріна [8], таблиці з зібрань "Історії давньоруського орнаменту" [6], а також використана "Школа малювання" [13].

Отже, новизною цього дослідження є розгляд орнаментів рукописної спадщини України та Греції під кутом семіотичного опрацювання їх декоративно-смыслового значення. Народність й нація – такі сукупності людей, які визначаються спільністю мови, психологічного складу, території, матеріального життя та культури.

Етносеміотика, – за Ю. Степановим [10], – це молода наука, що швидко розвивається. У ній поки, що немає загальноприйнятих гіпотез. Як у західній Європі, так і у США, проводиться багато досліджень в межах етнографії, що має назву "культурної та соціальної антропології". Але метою цього дослідження не є

розгляд антропологічних ідей, а дослідження має базуватися на знаково-символічних розвідках конкретно орнаментального живопису книжкової мініатюри. Результатом цих досліджень має стати виявлення належності рукописів до того чи іншого етносу, нації, хронологічних меж та ієрархії.

Отже, для подальшого дослідження окреслено три чітких напрямки: 1) етнічний; 2) хронологічний; 3) ієрархічний.

1) Етнічний напрям дослідження рукописної спадщини.

При дослідженні етнічного напрямку рукописної спадщини відразу необхідно визначитися з колом тих етносів, кого стосуватиметься розвідка. З теми й мети дослідження видно, що основними об'єктами цієї роботи є Україна та Греція. Але, необхідно пам'ятати, що українські рукописи знаходяться в оточенні слов'янських кодексів, а це й потужна сербська рукописна спадщина, що до XVI ст. голувала серед інших традицій, особливо на Афоні. Це й болгарські рукописи, що часто мають, суперечливі з українськими, претензії на традиційність. Це й російські, й Молдово-волашські й румунські рукописи, що складають великий масив балкано-слов'янської культурної спадщини під назвою Слов'янська Рукописна Книга.

Задля дослідження етнічного напрямку рукописної спадщини необхідно чітко усвідомлювати, що таке етнос. Для цього є потреба звернутися до тієї історичної ситуації, в якій перебували Україна та Греція й оточуючий їх слов'янський світ, і до тих соціальних умов, що їх об'єднували й розрізняли. Одним з чільних є геополітичний фактор, що мав величезне значення для розвитку буття цих народів. Він як наближував їх одне до одного, так і відштовхував, розрізняв ці нації.

Відстоювання соціокультурних пріоритетів як українців і слов'ян в цілому, так і греків, при своїй відмінності умов формування нації, культурно-мистецького надбання, природних умов проживання, об'єднувало ці нації в тому, що базовим завданням для всіх вищезазначених народів було зберегти власну націю, культуру та релігію.

Саме в цей час відбувається формування поняття "грецьке буття", "сербське буття", "болгарське буття", "українське буття" тощо як Буття, що обмежене певним топосом, тобто буття в певних межах простору і часу. В основу цього буття покладена православна віра, яка є спільним, об'єднуючим для всіх націй, фактором. Таким чином, під ідеєю збереження власної православної віри паралельно розвиваються абсолютно різні за ментальністю, культурною спадщиною і навіть кліматично-географічними умовами, топоси.

Основним виразником як українського так і слов'янського, і грецького буття є соціум, що формується як соціальна система з трьох соціальних складових: етнос; духовно-ідеальна реальність (знакові системи, мова), світогляд, філософія, історіографія, культура і мистецтво; матеріальна культура. Саме розвиток соціуму формує націю і поєднує обидві нації у прагненні спільними зусиллями досягнути власної мети – сформуватися і, головне, залишитися (зберегтися) як окремий соціум у рамках буття.

Наприклад, в XVII-XVIII ст. і перед Україною, і перед Грецією дуже актуальним було зберегти свій етнос, свою мову (хоча в українській мові виділено безліч паралелей з "грецьким уставом"), свою історію, філософію, культуру і мистецтво, зберегти матеріальні цінності. В цей час над обома народами нависала загроза зникнення окремого соціуму як окремого буття. Греки мали розчинитися в турецькій, а українці – в польській, а згодом – російсько-московській експансії. Боротьба проти різного ворога (у греків – іслам, в українців – і іслам в Криму і, спочатку, окатоличування, а потім русифікація) об'єднувала обидва народи у прагненні бути соціумом і мати власне українське та власне грецьке буття.

Основним виразником у формуванні буття є самоорганізована діяльність, що утворює триєдину цілісність: соціум, інформаційну культуру; матеріальну складову – природне довкілля.

Одна з парадигм структури етносу та механізм взаємодій його окремих елементів – запропонована англійським етнологом Ентоні Смітом [9]. Згідно з якою всі етноси складаються з ядра, маргінального прошарку та етнічних категорій. Така формула й оцінка етносу цілком підходять як українській, так і грецькій нації.

Духовно-ідеальна реальність в цьому випадку, окрім вищезазначених факторів, підкріплюється релігійністю. А релігійність є етнологічною особливістю й українців, й греків та інших слов'янських країн. В свою чергу, мистецтво віддзеркалює духовне життя народу, рівночасно формує й світогляд наступних поколінь, і орнаментальний живопис не є винятком.

Природне довкілля для української та грецької нації діаметрально відрізняється. Кліматичні умови та природний ландшафт різні, а звідси й різне розуміння самого життя.

Семіотика (від гр. *σημειον* – знак, ознака) вивчає знаки та значення системи як засобів збереження, передачі та переробки інформації у людському суспільстві, в природі і в самій людині.

Знаки висловлюють одне засобами іншого. Навіть у невеликій кількості вони можуть формувати упорядковані комбінації, що здатні передати, навіть до найдрібніших нюансів, чуттєвий стан або характеристику факту.

Отже, поєднання декору та символу формують орнаменти, якими прикрашені рукописи як грецького, так і слов'янського письма.

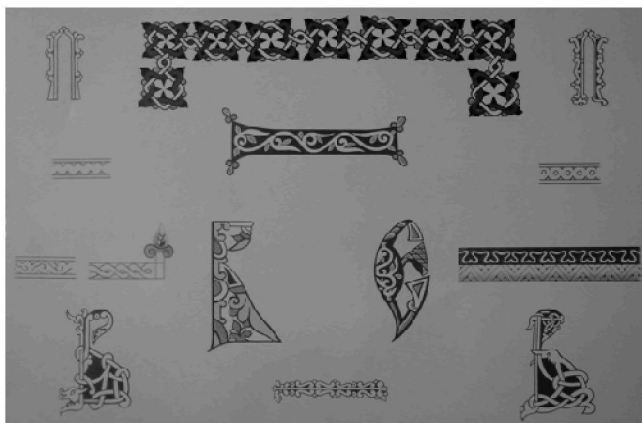
Орнамент – (від лат. *ornamentum* – прикраса) візерунок, побудований на регулярному, ритмічному чергуванні та організованому розташуванні абстрактно-геометричних або зображальних елементів (рапортів), знаків. Орнаменти широко використовуються у прикладній та книжковій графіці. Загальні стилістичні ознаки орнаментального живопису визначаються особливостями та традиціями зображальної культури кожного народу. Орнаменти володіють певною стійкістю протягом цілого історичного періоду і навіть кількох періодів. Вони мають яскраво виражений національний характер. В основі багатьох орнаментів лежить зображальна база. Наприклад, певні геометричні мотиви мають за основу площинні стилізовані зображення предметів. За зображальною основою орнаменти бувають рослинні, геометричні та тератологічні (зображення тварин). В рукописах зустрічаються три різновиди орнаментів: 1) орнаментальні стрічки (найбільш поширений вид); 2) сітчасті орнаменти, що заповнюють або частину аркуша, або весь аркуш щільним узором; 3) орнаментальні розетки (орнамент вписаний в коло).

Декор (від фр. *décor*, від лат. *decorare* – прикраса) – сукупність елементів або знаків, що прикрашають споруду або предмет (у цьому випадку – рукописи).

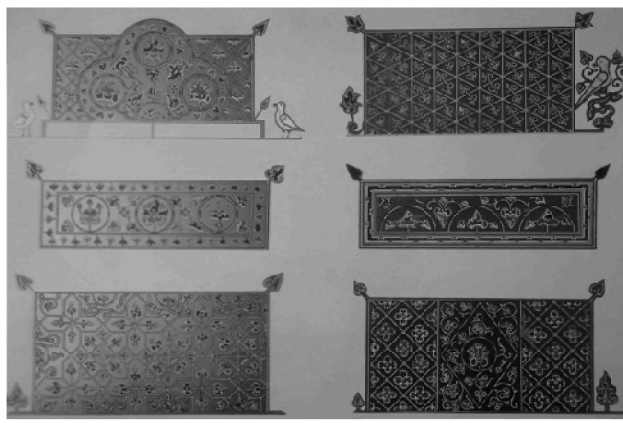
Символ (від гр. *συμβολον* – знак, ознака, прикмета). Знак, різновид художнього образу, що виходить за рамки, які безпосередньо окреслені явищем. Символ не ілюструє зайву ідею, а спирається на значимі ситуації та явища у самій дійсності. Між символом та явищем, яке він зображає, існує певний зв'язок. Якщо в одному випадку символ ширший за зміст зображення, то в іншому відношенні – символ має багатообразну якість, а не тільки властивість. Завдяки цьому виникає властива символу багатозначність, що інколи межує з неясністю, двозначністю.

Отже, маючи характеристику основних положень, що сприятимуть дослідженню, звертаємось до конкретних зразків. Для порівняння вибрано кілька орнаментів взятих з різних рукописів. А саме – з рукописів греко-візантійських та рукописів слов'яноукраїнських. Хронологічно рукописи охоплюють період від IX до XVII ст.

У процесі ретельного огляду видно, що всі виділені зразки мають візантійську основу. Але, якщо звернутися до двох зразків орнаментів, пов'язаних одними спільними хронологічними межами, наприклад XII ст., де чітко видно різницю між зразками, взятими з візантійських джерел (див. Мал. 1) [14] та з кодексів Київської Русі (див. Мал. 2) [15]. Тут присутні й насиченість фарб, й наповненість самого візерунку в греків, і площинність та конкретика у слов'ян. За наведеними малюнками можна чітко визначити, до якого етносу належить цей рукопис. Існує ціла наука, – мистецтво орнаментального живопису, – за допомогою якої вивчаються, розмежовуються, досліджується орнамент і визначається його приналежність до того чи іншого етносу. Мета ж цієї роботи наголосити на тому, що за допомогою етносеміотики можна визначити приналежність рукопису до того чи іншого етносу шляхом характеристики наявних у ньому орнаментів.

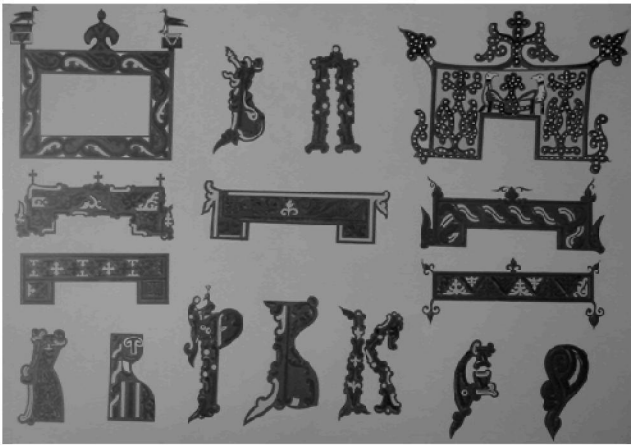
Мал. 1

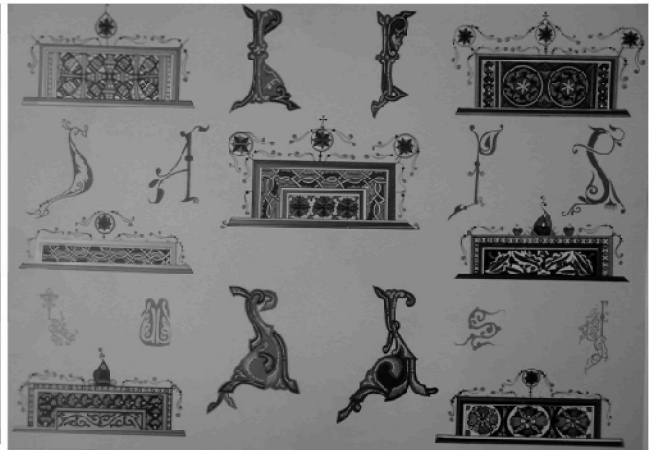
Мал. 2

Наступним дослідженням є хронологічне порівняння орнаментів, що належать до конкретного етносу, наприклад українців, а розрізняються за століттями. Для порівняння обрано "руські" (українські) орнаменти XII, XIII століть та Хвіст (див. Мал. 1, 3, 4) [14; 16; 17].

З погляду на подані зразки чітко простежується еволюціонування орнаменту в бік збагачення та майстерності. За наданими зразками також як і за (див. Мал. 1) попередніми можна визначити належність рукопису до тієї чи іншої епохи або часу. Отже, і в цьому випадку методика дослідження рукопису за допомогою семіотичних знаків, що утворюють декор та символ, формуючи орнамент, виправдовує себе.

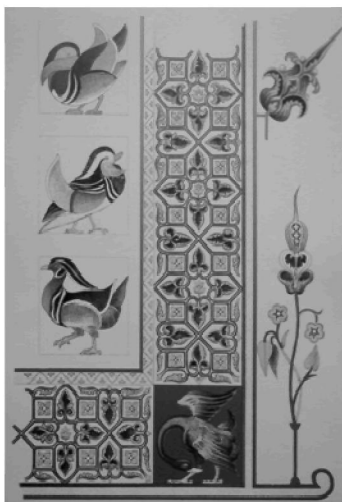

Мал. 3

Мал. 4

Для наочності наведемо ще один приклад тепер з візантійськими орнаментами, вибраними з рукописів XI та XII ст. (див. Мал. 5, 6, 7) [18; 19; 20]. Хронологічна відстань між цими зразками – одне століття, а різницю видно.

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

Отже, звернувшись до хронологічного порівняння орнаментів різних епох та етносів видно, що і в першому, і в другому випадках факт хронологічної приналежності рукопису за допомогою семіотичного дослідження орнаменту підтверджується.

Наступний, третій, – ієрархічний, – напрям дослідження рукописів, за допомогою зовнішнього оздоблення було доведено у попередніх працях [12], їм вдало користуватися інші науковці. А зараз необхідно додати до вже визначеної ієрархії дослідження ще один напрям, а саме – розподіл рукописів на приходські, монастирські, соборні, архієрейські, а також – царські.

Отже, до суто церковної ієрархії розподілу рукописів додався, увірвався світський термін "царський". Цікаво те, що рукопис суто церковний. Це акафістник та ще й нотний (з візантійською нотацією). Рукопис оформлений сусальним золотом. Всі заголовки та позначки золоті. Ті вірші, що виконував цар – золотофонні. Нотні знаки писані червоною кіновар'ю та також залиті золотом. Рукопис належить невідомому царю Філофтею. Рукопис зберігається у Національній бібліотеці Греції [21]. Цей рукопис зовні сильно відрізняється від інших архетипів і має власну ієрархічну лагуну.

Відтак, кожна з націй, як українці, так і греки мають власний, відмінний, притаманний тільки одній нації, етнос.

При дослідженні рукописного фонду України та Греції за допомогою етносеміотичних методик вдалося визначити три напрями дослідження: 1) етнічний, за допомогою знаків декору та знаків символів, що формують орнамент і є виразником конкретного етносу; 2) хронологічний напрям, за допомогою орнаментів та зовнішнього оформлення рукописів одного етносу різних століть; результат – чітко простежуються еволюційні процеси розвитку орнаментального живопису в бік ускладнення, майстерності, об'єму тощо; 3) ієрархічний напрям дослідження, за яким всі рукописи оцінюються за зовнішнім оформленням. До вже існуючих виразників у ієрархічного

напрямую, а саме приходських, монастирських, соборних, архієрейських додано новий яскравий вид – царський рукопис. Отже, етносеміотика, за допомогою орнаментального, зовнішнього оформлення рукописів, отримала нову методику дослідження греко-слов'янського рукописного фонду.

Література

1. Апостолис-Каппадона Д. Словарь христианского искусства / Д. Апостолис-Каппадона; пер. с англ. – Челябинск: Урал LTD, 2005. – 272 с.
2. Белова О. С. Славянский bestiарий / О. С. Белова. – М.: Инарик, 2000. – 320 с.
3. Евсева Л. М. Афонская книга образцов XV в. / Л. М. Евсева. – М.: Индоик, 1998. – 381 с.
4. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К.: Наук. думка, 1983. – 179 с.
5. Запаско Я. П. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів: Вид. "Світ", 1995. – 478 с.
6. История русского орнамента X–XVI веков. – М.: Арт-Родник, 1997. – 32 с.
7. Расине А. Ш. А. Орнамент всех времён и стилей / А. Ш. А. Расине. – М.: Арт-Родник, 1997, т. 4. – 112 с.
8. Собрание византийских и древнерусских орнаментов, собранных и рисованных князем Гр. Гр. Гагариным. – СПб.: Фонд Ленинградская галерея АО "Норинт", 1993. – 50 табл.
9. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: 1994. – 296 с.
10. Степовик Д. В. Леонтій Тарасович і українське мистецтво Барокко / Д. В. Степовик. – К.: Наукова думка, 1986. – 233 с.
11. Степанов Ю. С. Семіотика / Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1971. – 167 с.
12. Терещенко-Кайдан Л. В. Ірмолой Гаврила Головні – унікальний пам'ятник української культури XVII-XVIII ст. : монографія / Л. В. Терещенко-Кайдан. – К., 2012. – 228 с.
13. Школа рисования: стили в искусстве. Орнаменты и декоративные мотивы. – М.: АСТ: Астрель, 2005. – 319 с.
14. Руський (український) орнамент XII ст. Лествиця Івана Лествичника та Євангелі 1161 р. – Рум'янцевський музей. – Москва.
15. Візантійський орнамент XII ст. Новий заповіт. – СПб. – Зібрання імператорської публічної бібліотеки.
16. Руський (український) орнамент XIII ст. Архангельське зібрання. – Москва.
17. Російський (слов'янський) орнамент // Канонник XVI ст. Бібліотека Троїце-Сергієвої лаври. – Москва, Росія.
18. Візантійський орнамент XI ст. // Збірка. – Національна бібліотека Франції у Парижі.
19. Візантійський орнамент XII ст. // Збірка. – Національна бібліотека Франції у Парижі.
20. Візантійський орнамент XII ст. // Збірка. – Національна бібліотека Франції у Парижі.
21. Акафісник EBG 2455.

References

1. Apostolis-Kappadona D. Slovar' khristianskogo iskusstva / D. Apostolis-Kappadona; per. s angl. – Cheliabinsk: Ural LTD, 2005. – 272 s.
2. Belova O. S. Slavianskii bestiarii / O. S. Belova. – M.: Inarik, 2000. – 320 s.
3. Evseeva L. M. Afonskaia kniga obraztsov XV v. / L. M. Evseeva. – M.: Indoik, 1998. – 381 s.
4. Zholtovskiy P. M. Khudozhnie zhyttia na Ukraini v XVI-XVIII st. / P. M. Zholtovskiy. – K.: Nauk. dumka, 1983. – 179 s.
5. Zapasko Ya. P. Ukrainska rukopysna knyha / Ya. P. Zapasko. – Lviv: Vyd. "Svit", 1995. – 478 s.
6. Istoriia russkogo ornamenta X-XVI vekov. – M.: Art-Rodnik, 1997. – 32 s.
7. Rasine A. Sh. A. Ornament vseh vremen i stilei / A. Sh. A. Rasine. – M.: Art-Rodnik, 1997, t. 4. – 112 s.
8. Sbranie vizantiiskikh i drevnerusskikh ornamentov, sobrannykh i risovannykh kniazem Gr. Gr. Gagarinym. – SPb.: Fond Leningradskaia galereia AO "Norint", 1993. – 50 tabl.
9. Smit E. Natsionalna identychnist / E. Smit. – K.: 1994. – 296 s.
10. Stepovyk D. V. Leontii Tarasovych i ukrainske mystetstvo Barokko / D. V. Stepovyk. – K.: Naukova dumka, 1986. – 233 s.
11. Stepanov Iu. S. Semiotika / Iu. S. Stepanov. – M.: Nauka, 1971. – 167 s.
12. Tereshchenko-Kaidan L. V. Irmoloi Havryla Holovni – unikalnyi pamiatnyk ukrainskoi kultury XVII-XVIII st. : monohrafiia / L. V. Tereshchenko-Kaidan. – K., 2012. – 228 s.
13. Shkola risovaniia: stili v iskusstve. Ornamenti i dekorativnye motivy. – M.: AST: Astrel', 2005. – 319 s.
14. Ruskyi (ukrainskyi) ornament XII st. Lestvytsia Ivana Lestvychnyka ta Yevanheli 1161 r. – Rumiantsevskiy muzei. – Moskva.
15. Vizantiiskiy ornament XII st. Novyi zapovit. – SPb. – Zibrannia imperatorskoi publichnoi biblioteky.
16. Ruskyi (ukrainskyi) ornament XIII st. Arkhanshelske zibrannia. – Moskva.
17. Rosiiskiy (slovianskyi) ornament // Kanonnyk XVI st. Biblioteka Troitse-Serhiievoi lavry. – Moskva, Rosiia.
18. Vizantiiskiy ornament XI st. // Zbirka. – Natsionalna biblioteka Frantsii u Paryzhi.
19. Vizantiiskiy ornament XII st. // Zbirka. – Natsionalna biblioteka Frantsii u Paryzhi.
20. Vizantiiskiy ornament XII st. // Zbirka. – Natsionalna biblioteka Frantsii u Paryzhi.
21. Akafisnyk EBG 2455.